

Тального Уманського повіту І. Клецьковському 1 000 руб. на придбання його будинка та 900 руб. священику села Трубнявки Сквирського повіту на облаштування нового дому²⁵.

У Ф. 1 263 (Комітет Міністрів), 1 281 (Рада міністра внутрішніх справ), 1 282 і 1 284 (Департамент загальних справ МВС) зберігаються звіти генерал-губернатора Київської, Подільської і Волинської губернії. У цих звітах вміщується підбірка даних про події у Київській губернії, де лаконічно описуються щомісячні нещасні випадки, смерті та зумисні підпали власності пересічних громадян і іноземців. Наприкінці кожної замітки підраховується сума збитків, спричинених випадковими катаклізмами та навмисними діями третіх осіб²⁶.

Отже, джерела з історії повсякденності Київської губернії пореформеного періоду представлені у Російському державному історичному архіві у м. Санкт-Петербургу досить широко, проте розпорошені по різних фондах. У центрі уваги неопублікованих джерел знаходяться „маленькі люди», розкрито моменти їхнього щоденного життя, побуту, звичаїв і вірувань. Висвітлюються проблеми облаштованих і бездомних, ситих і голодних, описується розбрат і співпраця людей, у джерелах присутні переживання, емоції, тривоги і надії на майбутнє людей Київської губернії кінця ХІХ – початку ХХ ст. Багато фондів залишається необробленими та чекають своїх дослідників у Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі.

¹ Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі – РДІА). – Ф. 20. – Оп. 2. – Спр. 1784. – 281 арк.; Там само. – Оп. 2. – Спр. 1786. – 23 арк.

² РДІА. – Ф. 20. – Оп. 2. – Спр. 1790. – 27 арк.

³ РДІА. – Ф. 20. – Оп. 2. – Спр. 1794 а. – 55 арк.; Там само. – Оп. 3. – Спр. 1882 а. – 235 арк.

⁴ РДІА. – Ф. 20. – Оп. 13 а. – Спр. 5. – 44 арк.

⁵ РДІА. – Ф. 23. – Оп. 13 а. – Спр. 12. – 405 арк.

⁶ РДІА. – Ф. 23. – Оп. 20. – Спр. 7, 38, 195. – 23, 27, 89 арк.

⁷ РДІА. – Ф. 23. – Оп. 20. – Спр. 88. – 467 арк.

⁸ РДІА. – Ф. 23. – Оп. 20. – Спр. 598. – 40 арк.; Там само. – Оп. 24. – Спр. 1175. – 57 арк.

⁹ РДІА. – Ф. 23. – Оп. 27. – Спр. 378. – 15 арк.; Там само. – Оп. 27. – Спр. 861. – 2 арк.

¹⁰ РДІА. – Ф. 23. – Оп. 16. – Спр. 129. – Арк. 75зв. – 82, 153зв. – 158, 191зв. – 192, 194зв. – 195.; Там само. – Оп. 16. – Спр. 163. – 335 арк.

¹¹ РДІА. – Ф. 23. – Оп. 17. – Спр. 324. – 31 арк.

¹² РДІА. – Ф. 40. – Оп. 1. – Спр. 37, 40, 42, 45, 46, 47, 50 тощо.

¹³ РДІА. – Ф. 40. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 87 – 88 зв.

¹⁴ РДІА. – Ф. 40. – Оп. 1. – Спр. 38. – 13 арк.; Там само. – Оп. 1. – Спр. 49. – 49 арк.; Там само. – Оп. 1. – Спр. 615. – 57 арк.

¹⁵ РДІА. – Ф. 505. – Оп. 4. – Спр. 15492. – 56 арк.

¹⁶ РДІА. – Ф. 583. – Оп. 4. – Спр. 269. – Арк. 388–391.

¹⁷ РДІА. – Ф. 583. – Оп. 4. – Спр. 268. – Арк. 44–46.

¹⁸ РДІА. – Ф. 583. – Оп. 4. – Спр. 277. – Арк. 113–118.

¹⁹ РДІА. – Ф. 583. – Оп. 4. – Спр. 288. – Арк. 87–89зв.

²⁰ РДІА. – Ф. 796. – Оп. 83. – Спр. 119. – 20 арк.; Там само. – Ф. 796. – Оп. 141. – Спр. 130. – 3 арк.

²¹ РДІА. – Ф. 796. – Оп. 173. – Спр. 908. – 5 арк.

²² РДІА. – Ф. 796. – Оп. 176. – Спр. 946. – 6 арк.

²³ РДІА. – Ф. 796. – Оп. 175. – Спр. 1936. – 8 арк.

²⁴ РДІА. – Ф. 796. – Оп. 191, ч. 1, 2 отд., 1 ст. – Спр. 405. – 4 арк. тощо.

²⁵ РДІА. – Ф. 796. – Оп. 184. – Спр. 1095. – 3 арк.

²⁶ РДІА. – Ф. 1281. – Оп. 3. – Спр. 375. – 14 арк.; Там само. – Ф. 1281. – Оп. 3. – Спр. 474. – 54 арк.; Там само. – Ф. 1281. – Оп. 6. – Спр. 28. – 154 арк.; Там само. – Ф. 1281. – Оп. 7. – Спр. 47. – 83 арк.; Там само. – Ф. 1284. – Оп. 67. – Спр. 83. – 305 арк. тощо.

Ігор Сердюк (Полтава)

Щоденник Миколи Ханенка як джерело для вивчення світоглядних уявлень про малолітню дитину в українському ранньомодерному суспільстві

Антропологічний поворот, що стався в історіописанні в останній третині ХХ ст., сприяв розвитку соціальної історії, акцентувавши увагу дослідників на людині у всіх її іпостасях.

Відтепер до сфери наукового інтересу вчених потрапило і буденне, повсякденне життя, світоглядні уявлення, цінності пересічної особистості. Реалізація такого підходу потребує застосування нових дослідницьких методик, введення до обігу нових документів або ж більш повного використання інформаційного потенціалу вже відомих. Так, для вивчення різних аспектів історії повсякдення ранньомодерної доби перспективним джерелом вважаємо щоденники. Їхні автори робили періодичні записи впродовж тривалих проміжків часу, це суттєво, оскільки, на думку О. Коляструк, саме у щоденності відбувається адаптація людини до матеріального і духовного ладу життя, формуються її ціннісні орієнтації¹.

Сферою наших наукових інтересів є дитинство в українському суспільстві XVIII ст., зокрема, цінність життя й ставлення до смерті малолітньої дитини. У вітчизняній історіографії дана проблема поставлена і розробляється Володимиром Маслійчуком, на підставі різних джерел (у першу чергу – судових справ) вчений дійшов до висновку про фаталістичне, байдуже ставлення до смерті немовлят, викликане велетенською смертністю². Такі ж висновки, котрі на українському матеріалі підтверджуються лише поодинокими демографічними розвідками³, раніше були зроблені французькими дослідниками, зокрема відомим дослідником дитинства Філіпом Ар'є. Поряд із даними історичної демографії вчений використав дослідження французьких істориків ментальності, які відмітили рідкість згадок про немовлят і їхню смерть у родинних щоденниках⁴.

Спробуємо перевірити цю тезу на українському матеріалі й звернемося до щоденника Миколи Ханенка*, який, за словами О. Лазаревського, був одним з найосвіченіших людей свого часу. Вочевидь освіченість і певні риси характеру змусили Ханенка робити записи майже щодня упродовж 26 років. Отож до нашого часу дійшло цінне історичне джерело, яке охоплює 1727–1753 рр. Щоденник уже тривалий час доступний широкому загалу дослідників, оскільки був опублікований Олександром Лазаревським на шпальтах журналу «Київська Старовина» в 1884–1886 рр.⁵

За даними Вадима Модзалевського, у генерального хорунжого було три сини: Петро, Василь, Іван – і п'ять дочок: Софія, Анна, Анастасія, Марфа, Євфросинія, Євдокія⁶. Отож поглянемо, які записи зробив Ханенко про своїх дітей. Перший із них, датований 23 листопада 1731 р., зазначає: «Даль Алексію 1 р. 50 к., а прежде забралъ онъ же на слѣдующій службѣ его рокъ 50 к., и того стало 2 р. сполна, а рокъ начался отъ 8. Чубѣ даны 5 к. За чинбу лисиць. На молебствіе у Вознесенія 40 к., на молоко для дѣтей 3 к. Сего числа въ 3-мъ часу пополудни даровалъ мнѣ Бог сына, котрому дано имя Петръ по числу сего мѣсяца 25-му. Священнику за молитву 30 к., паламарю 3 к.»⁷.

Наступний запис про Петра датований 28 листопада цього ж року: «Одправлено крещеніе сину нашему Петру, котрому воспріемнымъ былъ господинъ полковникъ стародуб. Алесандръ Ивановичъ Дуровъ и ея м. панѣя Андріева Миклашевская»⁸; далі – 3 грудня 1731 р.: «Сего числа умовили мамку до Петруся на рокъ, а даватъ ей грошми пять копъ...». Наступна згадка про Петруся датована 10 березня 1732 р. і теж пов'язана з його нянькою: «Мамце Петрусевой сего числа дано 30 к.»⁹ Остання відмітка про Петра у щоденнику Миколи Ханенка зроблена у зв'язку зі смертю сина. 4 лютого 1733 р. він записав: «Въ Есмани службѣ Божой выслушавъ и пообѣдавъ (где розышлось на розницю 12 к.), прибылъ до Глухова в 1-мъ часу по полдни и тутъ зараз пошоль до двора ясневельможного, где засталъ еще при концу обѣда, тут же застал ихъ милостей: ... (перераховує кого застав, хто чий родич, що зробив за обідом – І.С.) ... Тут же получилъ я вздомость, что синъ мой Петръ представилься въ Стародубѣ прошлаго генваря 18, болѣзнію на болячку под горломъ»¹⁰.

Отже, безпосередньо Петру в щоденнику присвячено три записи (ще двічі згадується його нянька), які констатують народження, хрещення й смерть сина. Усі ці події описані одним реченням після переліку інших, що трапилися за день. Зміст записів свідчить, що Микола Ханенко писав свій щоденник увечері чи на наступний день, тобто тоді, коли все, що могло трапитися за день, відбулося і було відоме. У день, коли дізнався про смерть сина, він записав, що витратив 12 копійок, зустрів за обідом «пана Павла Апостола, полковника миргородского (который недавно оженившись въ Смоленску на дочери тамошнего шляхтича Никола Юрьевича Анделярта)....»¹¹, а вже потім скупо й лаконічно згадав про сина. Записи наступних днів теж

* Микола Ханенко (1693–1760) – державний діяч Гетьманщини, упродовж 1727–1754 рр. вів щоденник, у цей час займав посади: стародубського полкового судді (з 1727 р.), стародубського полкового обозного (з 1738 р.), генерального бунчужного (з 1738 р.), члена Генерального Суду (з 1740 р.), генерального хорунжого (з 1741 р.).

скупі і спокійні, про померлу дитину там не йдеться, вочевидь, смерть сина жодною мірою не позначилася на ритмі життя Ханенка. Зранку наступного дня він робить візити, записує, скільки копійок витратив на обіди, дбає про розширення власних маєтностей. Останнє генеральному хорунжому добре вдавалося; так, 7 і 8 лютого він оформляв у Генеральній Військовій Канцелярії грамоти, нещодавно видані йому на володіння Перегоном та іншими селами¹².

Однак, на нашу думку, це не означає, що Микола Ханенко не любив своїх дітей. У його щоденнику знаходимо інформацію про дітей, старших від Петруся. Починаючи з травня 1742 р., часто згадується його син Василько. Характер запису від 14 травня свідчить, що син уже не був малолітнім: *«Василко сынъ наш пріехахъ изъ Глухова и попривозыл де которые писма...»*¹³. Далі Василько зустрічається у щоденнику постійно, він їздив з батьком у справах, допомагав йому. Ханенко детально описував дитячий костюмчик Василька чи відмічав повернення сина додому з якої-небудь поїздки¹⁴. Однак менші діти джерелом ігноруються, ми не знаходимо їхніх імен, а лише поодинокі згадки. Покажемо у цьому відношенні є запис від 3 квітня 1743 р.: *«Въ сей Светлаго Воскресенія Господня празникъ сынъ мой Василь и другіе малые дѣти причащались в церквѣ городецкой»*¹⁵. Отож Микола Ханенко згадує на ім'я лише старшого сина, а малі діти названі *«другие»*. Вочевидь по досягненню певного віку (на жаль, ми не можемо його визначити) у щоденнику починаються згадки і про дочку Ханенків: *«Коло вечерень приехала жена в Глуховъ съ дочерью Настусею»*¹⁶.

Потрібно зауважити, що у щоденнику зустрічаються записи й щодо чужих дітей. Основну їх масу умовно можемо поділити на дві категорії: перша – це записи про народження дітей у приятелів Ханенка та святкування їхніх хрестин. Вони мають такий характер: *«Писарю суда енерального Ивану Пиковцю родилась дочь Марфа, через три дні «были у писаря суда енерального Пиковця, которого дочь новорожденная крещена сего-жь числа (6 липня 1742 р. – І.С.), а восприемниками были асауль енеральный п. Валкевичъ и вдова Лисеничова, теща сотника золотоношского Костантыя Леонтовича»*¹⁷. Записи другої групи фіксують ситуації, коли кошти дарувалися чи давалися безпосередньо дітям (від 2 коп. до 5 руб.). Відмітимо, що серед них зустрічаються й випадки матеріальної допомоги. Наприклад, у записі від 23 лютого 1742 р. читаємо, що Ханенко заплатив за лікування якогось шолудивого хлопця спочатку *«полтину»*, а потім ще одну¹⁸.

Отож, підсумовуючи, зазначимо, що в щоденнику Миколи Ханенка згадуються старші діти; немовлята та малолітні практично залишилися поза увагою батька, а їхня смерть не викликала особливих емоцій і не виділилася з інших, абсолютно буденних подій. Це було наслідком велетенської дитячої смертності, фаталістичного ставлення до життя і смерті. Натомість по досягненню певного віку діти *«були помічені»* батьком, ставали об'єктом його піклування, що й знайшло своє відображення на сторінках щоденника.

¹ Коляструк О.А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / Ольга Коляструк // Український історичний журнал. – 2007. – №1. – С. 175.

² Див. напр.: Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / Володимир Маслійчук. – Харків: Харківський музей приватної садиби, 2008. – 128 с.

³ Цьому питанню присвячено ряд наших розвідок, зокрема: Сердюк І. Демографічні характеристики дитячого населення Стародуба за даними Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 р.р. / Ігор Сердюк // Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів. Вип. 17. Київ–Хмельницький, 2008. – С. 79–100.

⁴ Арьес Ф. Ребёнок и семейная жизнь при Старом порядке / Филип Арьес; пер с франц. Я. Ю. Старцева при уч. В.А. Бабинцева. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1999. – С. 13.

⁵ Дневникъ генеральнаго хоружаго Николая Ханенка (1727–1753 г.) // Киевская старина. – 1884. – №3. – С. 1–16; №4. – С. 17–32; №5. – С. 33–48; №10. – С. 92–117; 1885. – №4. – С. 145–160; №6. – С. 161–176; №7. – С. 177–192; №9. – С. 193–208; №10. – С. 209–224; №12. – С. 241–256; 1886. – №1. – С. 257–272, №4. – С. 273–288, №5. – С. 289–304, №7. – С. 305–320, №8. – С. 323–352, №9. – С. 353–384, №10. – С. 385–416, №11. – С. 417–465, №12. – С. 465–512.

⁶ Модзалевский В. Л Малоросійський родословник. Том V. Випуск 3 / Вадим Модзалевський. – К.-СПб.: Видавництво ВІРД, 2004. – С. 47–48.

⁷ Дневникъ генеральнаго хоружаго Николая Ханенка... – С. 30.

⁸ Там само.

⁹ Там само. – С. 40.

¹⁰ Там само. – С. 97.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Там само. – С. 148.

¹⁴ Там само. – С. 164, 173–174, 191–192, 200, 219, 251, 254, 257, 262.

¹⁵ Там само. – С. 200.

¹⁶ Там само. – С. 156.

¹⁷ Там само. – С. 160–161.

¹⁸ Там само. – С. 139.

Інна Демуз (Переяслав-Хмельницький)

Епістолярій П.Я. Стебницького як одне з ключових джерел вивчення повсякденності початку ХХ ст.

Після проголошення незалежності України в науковій літературі набула поширення так звана історична персоналістика й розвиток жанру історичної біографії, актуальними стали дослідження місця і ролі окремих діячів у суспільних трансформаціях. У радянський період такого поняття як «повсякденна історія» взагалі не існувало, оскільки окрема людина була лише маленьким «гвинтиком» потужної системи. Історики вивчали вплив революційної боротьби на розвиток суспільства, соціальну ієрархію класів, а коли й досліджувалася діяльність окремих постатей, то оцінювався вклад діячів в еволюцію соціал-демократичного світогляду.

Персоніфікований підхід до вивчення історії передбачає пошукову роботу й критичний аналіз усіх видів інформаційних джерел із відомостями про конкретну особистість. Окреме місце серед таких джерел належить епістолярній спадщині, що має яскраво виражене соціальне підґрунтя: висвітлює історичну дійсність, певне суспільне середовище, у якому жив і працював автор листів, інтереси, емоції, особисті переконання і погляди окремої персоналії. Епістолярій дає можливість вивчати як повсякденність певної епохи загалом, так й конкретну особистість зокрема. Листи як історичне джерело мають специфічні ознаки, становлячи собою різновид писемних пам'яток. Їхня специфіка полягає, по-перше, в яскравому прояві суб'єктивної перцепції подій, що вимагає критичного ставлення до таких джерел; по-друге, кожний період історії вплинув на форму листів; по-третє, листи належать до найбільш «важких» джерел з погляду наукового аналізу¹.

У зв'язку з широким введенням епістолярію до наукового обігу в останнє десятиліття актуалізувалася потреба в нових теоретичних і методологічних розробках однієї з галузей спеціальних історичних дисциплін – епістолології. З'явилися методичні рекомендації щодо публікації листів, узагальнюючі дослідження теоретико-історіографічного змісту. Дослідники відзначають багатогранність (часто – унікальність) інформації в листуванні, яке в сьогоденні вважається повновартісним і цінним джерелом у процесі вивчення маловідомих подій минулого. Нині побачили світ праці загальнотеоретичного характеру, присвячені дослідженню місця епістолярного жанру в літературознавстві, джерелознавстві та у спеціальних історичних дисциплінах: методичний посібник і статті російського джерелознавця В. Сметаніна², розвідки Є. Наумова³, Є. Прохорова⁴, розділи з підручників і посібників зі спеціальних історичних дисциплін, присвячені епістолології⁵, нарис сучасних дослідників І. Войцехівської та В. Ляхоцького⁶, розвідки теоретико-методологічного характеру М. Дмитрієнко й І. Войцехівської⁷, І. Гирича та В. Ляхоцького⁸, праці літературознавців В. Кузьменка⁹ та М. Коцюбинської¹⁰, дисертаційні дослідження і монографічні видання Г. Мазохи¹¹, А. Зіновської¹², Л. Морозової¹³, І. Старовойтенко¹⁴.

Нещодавно видано окремі зразки епістолярної спадщини громадсько-суспільних діячів кінця ХІХ – початку ХХ ст., серед яких – деякі листи М. Грушевського, Є. Чикаленка, С. Єфремова, Л. Жебуньова, М. Гехтера, С. Петлюри, А. Кримського¹⁵ та ін. Невідомим широкому читачькому загалу залишається епістолярій Петра Януаровича Стебницького – знаного публіциста, організатора й очільника української фракції в Державній думі перших двох скликань (1906–1907 рр.), голови «Благодійного товариства для видання загальнокорисних і дешевих книг» (1909–1916 рр.), суспільного діяча, українця за походженням, який протягом багатьох років проживав у Санкт-Петербурзі. Найбільш змістовне видання епістолярію П. Стебницького (з окремим адресатом) знаходимо у збірнику листів «Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901–1922 роки»¹⁶.